

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 2 (2019)

Павлодар

МАЗМҰНЫ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВОО постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ 17026-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленностьпубликация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,**ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

Абдимомынов Е. Б.Білім берудің қазіргі технологиялары: дәстүрлі әдіс пен жаңаша көзқарас
(ЖОО-да М. Әуезовтің әңгімелерін оқыту негізінде) ..... 12**Айкенова Р., Омарова С. К., Искакова Ж. М.**Инновациялық технологияларды қолдану арқылы
көп тілді тұлғаларды дайындау ..... 27**Акошева М. К.**

Семантиканың стратификациясы мәселесіне орай 34

Алиева А. А.V және VI сыныптарда ағылшын тілі сабақтарында жазбаша сөйлеу
дағдыларын дамыту үшін жаттығуларды жіктеу ..... 41**Ахметова А. А., Дүкембай Г. Н.**

Тиімді білім беру құралы ретінде кеңейтілген шындық 48

Ахметова А. А., Ниязова А. Е.

Посткеңестік елдердегі тіл саясаты 54

Аязбаева Б. Қ.

Тілді көркем мәтін негізінде оқыту 64

Балмагамбетова Ж. Т., Искажимова А. К.

Термин және терминология тіл теориясының категориялары 72

Балмагамбетова Ж. Т., Стеничкина Т. В.Қазіргі публицистикалық дискурстағы қазақ тілді бірліктердің
қолданысын талдау ..... 81**Беркінбаева Г. О., Исаева Ж. И.**Жоғарғы сынып оқушыларының сөз мәдениетін
қалыптастырудағы диалогтік қарым-қатынастың маңызы ..... 89**Даутова Г. Р., Султан Е.**Формирование казахского исторического эпоса и
особенности персонажей ..... 97**Демежанов Т. М., Дюсекенева И. М.**Шекспир шығармашылығын 9 сыныпта оқу барысында оқырман
құзыреттілігін қалыптастыру ..... 108**Досанова А. М., Шойбек А. Ж.**Шетелдік студенттердің Қазақстандық ЖОО жағдайына бейімделуі және
олардың мәселелерінің ерекшелігі ..... 117**Дүйсекова К. К., Джунусбаева М. Қ.**Халықаралық құқықтық мәтіндерді аударудың
лингво – мәдени факторлары ..... 124**Жеткенбай Л., Шәріпбай А., Бекманова Г., Қажымұхан Д., Каманур У.**Қазақ және түрік тілдер етістігінің морфологиялық
ережелерін салыстыру 133

Features of the dialogue in the formation of high school students' oral speech

^{1,2}К. А. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Material received on 13.05.19.

В статье рассматриваются формы речевого общения, особое значение диалога в процессе формирования личности школьника, развития его интеллектуальных, коммуникативных и духовно-нравственных качеств. Одной из основных форм речевого общения является диалогическая речь. Развитие диалогической речи – одна из самых острых проблем современной педагогической науки. Речевым этикетом называют систему требований (правил, норм), которые разъясняют нам, каким образом следует устанавливать, поддерживать и прерывать контакт с другим человеком в определённой ситуации. Нормы речевого этикета весьма разнообразны, в каждой стране присутствуют свои особенности культуры общения. Соблюдение правил речевого этикета поможет грамотно донести свои мысли до собеседника, быстрее достигнуть с ним взаимопонимания. Обучение диалогической речи должно вестись на всех уровнях обучения.

The article is devoted to the forms of speech communication. One of the main forms of speech communication is the dialogue speech. The development of the dialogue speech is one of the most urgent issues of modern pedagogical science. Speech etiquette is called the system of requirements (rules, norms) which explains us how it is necessary to establish, support and interrupt contact with other person in a certain situation. Norms of speech etiquette are very various, there are the features of cultural communication in every country. Observance of speech etiquette rules will help to inform interlocutor's thoughts competently.

Г. Р. Даутова¹, Е. Султан²

¹PhD, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы;

²PhD, Журналистика факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹gulnazdautova@gmail.com, ²yertaysultan@gmail.com

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖЫРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ФАКТОРЛАРЫ: КЕЙІПКЕРЛЕР БЕЙНЕСІ

Қазақ тарихи эпосы – сыртқы жауларға қарсы ұлт-азаттық күрестің нәтижесін бейнелейтін кеіш дамыған эпос түрі. Тарихи эпос та шынайы тарихи бейнелердің құрылуы басым. Қазақ халқының эпикалық мұрасының тарихы, оның әдеби және көркем негіздерінің ажырамаc бір бөлігі. Қазақ фольклорында әр кездерде тарихи жырдың жанрлық табиғаты айқындалып, оның даму заңдылықтары жөнінде ғылыми пікірлер тиянақталды. Сөйтін, қазақ фольклорының даму барысында тарихи жыр эпикалық жанрдың ежелгі формасынан жаңа сипатқа көшкенін, оның шындыққа жақындай түскенін көрсететін бір саты екені айқындалған. Батырлық эпос немесе тарихи эпос секілді халық шығармашылығының жанрлары тарихи оқиғалардың аясында пайда болып, нақты тарихи тұлғалардың бейнелерін суреттейді. Әрине, халық эпосы, дастандар ерте заманда болған оқиғалардың дәл көшірмесі емес. Алайда, бұл жанрдың ғылыми, тарихи, әлеуметтік, тәлім-тәрбиелік және мәдени маңызы зор.

Кілтті сөздер: қазақ фольклоры, тарих, эпос, жанр, батыр бейнесі, кейіпкерлер, мотив.

КІРІСПЕ

Қазақ эпосының бір саласы болып табылатын тарихи жыр өзінің тарихпен тамырластығымен қазақ фольклорының басқа жанрларынан ерекшеленетін жанр. Оның жанрлық табиғатын тануда фольклортану тарихында әртүрлі тұрғыдан ғылыми пікірлер айтылған.

Эпос атаулыға тән ортақ ерекшеліктердің бірі – суреттелетін тарихи оқиғалардың шынайы деректерден алыстап, тарихи шындық көлегейленіп, нақтылықтың орнын жалпылық басуы болып табылады. Соның негізінде белгілі бір дәуірге ортақ типтік оқиғаларды суреттеу басым бола түседі, демек нақтылы тарихи оқиға типтік оқиға сипатын ала бастайды. Нәтижесінде

нақтылы тарихи оқиғалардың ізімен пайда болған шығарма белгілі бір дәуірде орын алған типтік оқиғалардың жалпы көрінісіне айналады. Бұл процесс эпикалық дәстүрі жақсы дамыған қазақ, қырғыз, алтай т.б. халықтардың ауыз әдебиетінен анық бой көрсетеді. Тарихи жырлар мен тарихи өлеңдердің ғылыми негізін саралаған Е. Ысмайылов пікірлерінде де осы заңдылықтар дәлелденген. Ғалым тарихи жырдың жеке жанр ретіндегі белгілерін нақтылай түсіп, тарихи шығармаларды хронологиялық принциппен: 1) XVIII ғасыр 2) XIX ғасыр 3) XX ғасырға тиесілі шығармалар деп саралайды. Автор өзі ұсынып отырған әр дәуір шығармаларына, әсіресе XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезінде туған тарихи жырларға айрықша мән береді [1, 122].

Тарихи жыр жайында терең әрі жан-жақты пікір тұжырымдаған ғалым Е. Тұрсынов: «Тарихи жыр деп жүргеніміз (кенже эпос) – халық есінде нақтылық сипаты әлі толық жойылмаған, кейбір жағдайларда болған тарихи оқиғалардың ізімен шығарылған, тарихи оқиғаларды суреттеуде ескі батырлар жырларының поэтикалық тәсілдерін пайдаланған ауыз әдебиеті үлгілері. Кенже эпос – тарихи эпос пен тарихи өлеңдер арасындағы «аралық жанрлық түр» [2, 87], – деп ой қорытады.

Ғалым Б. Әзібаева тәуелсіздік кезеңіндегі жаңа ғылыми заңдылықтар негізінде эпостың даму жолдарын зерделей келе тарихи эпостың өзіндік ерекшелігі жөнінде жан-жақты тұжырымдар түйіндеген. «Тарихи жырларда халқымыздың бірнеше дәуірлерде басынан өткерген, көбіне қазақ халқының тарихи дамуына, болашағына кері әсерін тигізген, XVI–XIX ғасырларда Қазақстанның әр аймағында орын алған драмаға толы оқиғалар көрініс табады. Мұндағы негізгі бейнелеуде ел жадысынан өшпеген, сондай-ақ ресми тарихи құжаттарда қатталған түрлі мүдделер қайшылығы, көбіне нақты өмірде болған оқиғалар, фактілер әңгімеленеді; сол баяндаудың бас кейіпкерлері өткеннен белгілі, сөз болып отырған шынайы оқиғаға қатысқан тарихи тұлғалар болып табылады [3, 70]. Тарихи жырларда халқымыздың бірнеше дәуірлерде басынан өткерген күрделі оқиғалар: Алтын орда, Қазақ хандығы тұсындағы оқиғалар, қалмақ, жоңғарлардың шапқыншылығы, Қоқан, Хиуа хандықтары мен қырғыз манаптарының шабуылдары, Ресей империясының қазақ елін түбегейлі бодан ету мақсатында жүйелі түрде жүргізген әскери жорықтарымен қатар одан тыс көптеген түрлі әскери емес іс-әрекеттері т.б. бейнеленеді.

Тарихи эпоста негізінен XV–XX ғ.ғ. қазақ халқының басынан кешірген жаугершілік кезеңіндегі қиындықтарға қарамастан, жол тауып жеңіп шыққан, ерлік қаһармандық рухы көрінеді. Батыр мен халықтың бірігіп, елі мен жері, бостандығы үшін күрес жолындағы жанқиярлық ерлігі баяндалады. Фольклортанушы З. Н. Сейтжанов тарихи жырлардағы ерлік, елдік мәселесін сөз ете отырып: «Қазақ халқының тарихы жалаң да, жадағай да емес, оның бел-белесі көп. Осы қат-қабат тарихтың бел ортасында халықтың шоқтықты

тұлғалары тұрары хақ. Басқаша айтқанда, ел тағдыры жолында бастарын бәйгеге тіккен хан, би, батырлардың орны ерекше. Тарихи жырлардың негізгі арқауы – ел мен жердің бүтіндігін, тәуелсіз-дербестігін қорғап, елдікті сақтау және халықтың қамын ойлаған батырлардың ерлік жолдарын бейнелеу. Олардың өшпес өнегесін мадақ етіп, көпке үлгі-өнеге ретінде көрсету болмақ. Халық үшін елдік пен ерліктен қасиетті ұғым болған емес. Сондықтан тарихи жырлар – қазақ халқының бүтіндігі мен тәуелсіздігі жолындағы күресінің көркем шежіресі» [4, 129–139], – деп, жоғары баға береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарихи эпоста қиял тудырған бейнелер емес, халықтың, мемлекеттің мүддесі үшін жанын аямаған ержүрек тарихи тұлғалардың, қазақ мемлекетінің басшылары – хандар мен сұлтандардың, қолбасшылардың, ерлігі мен әскери талантымен ерекшеленген даңқты батырлар мен сарбаздардың, жалпы халықтың бейнесі сомдалған. Тарихи жырлардың түгелге жуығының кейіпкерлері өмірден алынған, олардың бейнелері батырлық эпостардағыдай әсіреленбейді, дәлірек айтқанда оқиғаға қатысушы кейіпкерлердің бәрі де күнделікті өмірдегідей сипатталады.

Тарихи эпостың тарихилық сипаты қаһармандық эпостың тарихилығынан ерекшеленеді. Мұнда шығармаға, көбіне, өмірде нақты болған шынайы оқиға арқау болады. Сондықтан да шығарма оқиғасы қазақ даласының белгілі бір аумағында шамамен өткен уақытын мөлшерлеуге болатын белгілі оқиғалардан тұрады, ал негізгі қаһарманы да тарихтан белгілі тұлға болып келеді. Оқиға шешімі де өмір шындығына сай аяқталады. Алайда, қаһармандық рухты сақтай отырып, тарихи эпос өзегінде көне батырлық пен қаһармандық эпос дәстүрінің ізін заманға сай түрлендіріп, нақтылы тарихпен байланыстыра отырып, жаңаша түр иеленді.

Тарихи жырлар батырлық жырларға қарағанда қалыптасу мезгілі кейін болғандықтан, кейіпкерлердің типтік ерекшеліктері бар. Ғалым Б. Әзібаева тарихи жырлардың халқымыздың бірнеше ғасырдағы өткен тарихындағы түрлі оқиғалары мен тарихи тұлғалары жөнінде көркем баяндайтындығын тұжырымдай келе, оларды шартты түрде «Қазақстанның өз территориясында болған оқиғаларды сипаттайтын және Қытайдағы XIX ғасыр мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы нақтылы оқиғалар ізімен жасалған тарихи эпостар» деп екіге бөліп, екінші топтағы тарихи жырлардың мазмұнында Қытайдағы ұлт-азаттық күрес, ішкі жау – гоминьданға қарсылық, ұлтаралық теңсіздік пен билік басындағылардың әділетсіздігіне қарсы, әлеуметтік теңдік үшін күрес тақырыптары жырланатындығын анықтаған.

Тарихи эпос жайында айтылған бұрын-соңғы барлық пікірлерді саралай келе, ғалым Б. Әзібаева фольклортану ғылымының соңғы заңдылықтарына

сәйкес, халық басынан өткен әртүрлі тарихи оқиғаларды бейнелейтін тарихи жырлардың қаһармандық эпостық дәстүр аясында пайда болатындығын, ішкі жанрлық түрлерінің өзара ерекшеліктерін былайша жіктеп көрсетеді: «1) Тарихи жырларда бейнелеудің нысаны қаһарманның эпикалық тағдыры емес, халық тарихындағы орны, мәні бар қатардағы сарбаздармен батырлардың, хандар мен әскери қолбасшылардың бірігіп, сансыз жауға қаймықпай қарсы шыққан тартысты оқиғалары әңгімеленеді; 2) барлық дерлік тарихи жырлар кейіпкерлерінің нақтылы прототипі болады, басқаша айтқанда олар – тарихтан аты белгілі, халқына айрықша, ұмытылмас қызмет еткен, жандар – батырлар, қолбасшылар, әскери ерлік, батылдык, батырлық көрсеткен қатардағы сарбаздар; 3) тарихи эпос кейіпкерлері қаһармандық эпос батырларындай ерекше әсерленбейді, олардың бейнелері, мінездемелері, жалпы алғанда, қарапайым адамдардың өмірлік өлшемдеріне сәйкес келеді, дәлірек айтқанда оқиғаға қатысушы персонаждардың бәрі де күнделікті өмірдегідей сипатталады» [3, 71]. Тарихи эпос жайындағы осы ғылыми қағидаларды есте ұстай отырып, зерттеуіміздің нысаны «қорғаушы батыр» тұлғасы қалай көрініс тапқан деген мәселе жөнінде ой қорытындылары жасалды.

Қазақ халқының тарихындағы XVIII ғасырда Қазақ хандығының тағдыры үшін жан алысып, жан беріскен ұлы шайқастар орын алды. Әсіресе, жоңғарлардың бірнеше рет тұтқиылдан жасаған шапқыншылығы елді үлкен күйзеліске ұшыратты. Бірақ, қазақтың сол шақтағы дана басшылары мен ержүрек батырларының ұйымдастыруымен жауға тойтарыс беріліп, ел елдігін сақтап қалды. Осы бір сұрапыл кезеңдер тарихи жырларда көрініс тауып, кескілескен ұрыста ерен ерлік көрсетіп, жұртына қорған болған батырлар мен ел тізгінін ұстап қана қоймай, ат үстінен түспей батырлық жолда жүрген хан-батырлардың, сұлтандардың ерлік-даңқы мадақталған тарихи дәуірге айналды.

Ел қорғаны болған батырлар бейнесінің эпикалық туындылардағы сипаты да әр тарихи кезеңге тән өзгерістерге түсіп отырғандығы белгілі. Ол жөнінде Ш. Ыбыраев: «Эпикалық дәуірдегі батыр мен тіршілікте айта беретін «батыр» ұғымының арасында үлкен айырма бар. Асылында, қоғамдық қатынастардың өзгеруіне қарай «батыр» ұғымы да өзгеріп отырған. Өз ісін әлеуметтік биік мақсатпен ұштастырған қаһарман тұлға ғана эпикалық жырдың өзегі, қаһармандық дәуірдің төл перзентіне айналады», – [5, 219–220] деп, батыр тұлғасымен біріккен әлеуметтік типтің бірі хан екенін де айтқан. Яғни, қаһармандық эпостағы батыр тұлғасына тарихи жырларда өзгеріс еніп, ол сапалық жағынан басқа қасиеттер иемдене бастайды. Себебі, эпос көркем қиялдан гөрі өмір шындығына жақындайды. Жаудың хабарын ести сала өзі шешім шығарып, атқа қонатын ежелгі ерлерден оның айырмасы елі, жұртымен ғана емес, ел билігімен де санасады. Бұл тұрғыда фольклор поэтикасының табиғатындағы «әділетті патша» мотиві жаңғырады. Ендігі жерде жаратылысынан жаужүрек

батырлығымен қоса бүкіл әмірі жүрген «батыр-хан» дәріптеледі. «Батыр хан» бейнесі бытыраңқы рулардың халық болып құрала бастаған кезеңімен бірге қалыптасқан. Оның қызметі бірігу идеясымен, мемлекеттің шығу тарихымен қарайлас», – деген пікірінде Ш. Ыбыраев [5, 219–220] В. Я. Пропптың пікірін басшылыққа алған. Ғалым «батыр хан» бейнесінің пайда болуы бөлек-бөлек жырларды тізбектеудің (циклдандыру) әлеуметтік себебіне айналып, жырға ұйытқы болатындығы жайлы пікірлерді де кең таратып айтқан.

XVIII ғасырдан бұрын да, яғни, сақ, ғұн дәуірінен басталған, қасиетті жерімізді жау аяғына таптапайтын ұлы рух жиырмасыншы ғасырға дейін де бір сәт тоқталмағанын байқаймыз. Жаужүрек батырлар «ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен» қорғап, бүгінгі атамекенімізді қалдырды. Сондықтан тарихи жырлардағы «қорғаушы батыр» бейнесі ең алдымен «батыр-хан» бейнесінде көрініс тапты деуге болады. Бұған Абылайға қатысты тарихи жырлардағы Абылайдың қорғаушы батыр ретіндегі бейнесінің әр түрлі сипаты нақты мысал бола алады.

Қазақ фольклорындағы Абылай жайындағы жыр-аңыздардың сюжетін құрайтын басты тақырыптар мыналар: жасөспірім Абылайдың жаугершілік заманда «Сабалақ» деген атпен кісі есігінде өткен жалшылық өмірі; қалың қолдың ішінде өз ерлігін дәлелдеп көзге түсуі; жау тұтқынынан өзінің ақыл– айбыны арқылы азаттыққа қол жеткізуі, үш жүздің басын қосқан кеменгер хан ретіндегі саяси қызметі; Ботақанның өліміне байланысты ел ішілік жанжалдарға қатысы. Бұлардың ішінде «Сабалақ» жырында Абылайдың жастық шағы мен хандық құрған дәуірі қамтылып, дүниеден өткенге дейінгі өмір тарихы фольклорлық тұрғыдан жинақталып берілген. Яғни, Абылайдың ерлікке тәрбиелену жолдары мен ел тәуелсіздігі үшін қанды шайқасқа кіруі және мемлекет басшысы ретінде жүргізген саяси қызметі арқылы еліне пана болған тұлғасы танылады. Жырдың негізгі мазмұны – жас Әбілмансұрдың шапқыншылық салдарынан жетім қалып, қиыншылық көруі мен өзін батыр ретінде танытып, ханның тұқымы екенін, сондықтан заңды хан болғанын дәлелдеу. Басты идеясы – қазақ елін, жерін сыртқы жаудан қорғау және мемлекеттің тәуелсіздігін сақтап қалу. Мұнда да Сабалақтың қарсыластары осал емес, талай шайқасқа қатысып, жекпе-жектерде жеңіске жеткен баһадүрлер. Оларды жекпе-жекте жеңу – кімнің болса да абыройын өсіріп, даңққа бөлейтіні күмәнсіз, демек, қазақ сұлтаны жас Абылай осы ерлік ісі арқылы бүкіл елге танылады және елге абырой әпереді.

Академик С. Қасқабасов Абылайдың тұтқынға түсуінің аңыздарда әр түрлі баяндалуы фольклор табиғатынан туып отырған құбылыс екеніне, фольклорлық шығарма қаншалықты шыншыл болғанымен, халық тарихи фактіні сол қалпында емес, өзінің қалауынша суреттейтініне тоқталған. Жыр мәтінінде Абылай тұтқында отырғанда да өз жерінде қаншалықты намысты батыр болса, қалмақ алдында да бас имей өрлік танытады. Өз мәртебесінің ел мәртебесімен

егіз екенін ұғынып, ешқандай тайсалмай, ерлік дәстүріне сай келісімді бұзған Убашиыға бас имейді. «Абылай – бас қолбасшы. Ол жорықта, оның жанында бірнеше батыры бар. Кезекті шайқасқа шығу керек. Батырларын жинайды, кеңес құрады. Кеңестің шешімі: саны көп болса да жауға шабуыл жасау керек, бірақ алдымен қарауыл жіберіп, барлау жасау қажет. Міне, бұл – мемлекеттіктің белгісі, жерімізді баса-көктеп өтіп бара жатқан қалмақтарды жою қажеттігін түсінген басшы мен батырлардың іс-әрекеті» [6, 140]. Яғни Абылай мен оның маңына топтасқан батырлардың бірігіп елді туған жерді қорғаушы батырға айналған ерлігі жырдың негізгі өзегі. Абылайға қатысты жырлардың бірі «Абылай хан. Ақ атан» атты жырда Абылайдың қаһармандық күшін киелі ұғымдармен байланыстыру бар. Ол ғайыптан келген жәрдемші ақ түйе ретінде көрінеді. Осылайша, 40 жыл аттан түспей елін жаудан қорғаған қолбасшы батыр әрі хан Абылайдың бейнесі халықтық поэтикалық айшықтаудың әр алуан жолдары арқылы халық арманының жанды бейнесі ретінде жұртшылыққа үлгі болатындай дәрежеге жеткізіп, мінсіз кейіпкер дәрежесінде сомдалған.

Қазақ жеріне жау аяғын бастырмас үшін жан аямай шайқасып, халық ұғымында биік бедел иеленген халық батыры Қанжығалы қарт Бөгенбайдың ерлік даңқы да ел арасына кең тарап, тарихи жырларға өзек болған. Абылай айналасындағы батырлардың басшысы ретінде Бөгенбай батыр ата-баба қонысын, туысқан қарым-қатынасын сақтап, ішкі алауыздықтан сақтандырған кемелдігімен де көзге түскен. Жоңғарларға қарсы қайтадан күш біріктіруді көздеген қазақтар 1710 жылы Қарақұм құрылтайын өткізгенде ұзаққа созылған зобалаңнан титықтаған жұрттың арасында жік пайда болып, Бөгенбай өз беделімен түрлі пікірлердегі адамдардың басын азаттық үшін күреске жұмылдырып, намыстарын қайрай білген. Осы Құрылтайға қатысушылар Бөгенбай батырды әскербасы сайлап, бүкіл халықтық әскер құруға шешім қабылдайды. Бөгенбайдың батырлық даңқы оның елі үшін атқарған ерен ерліктерімен байланысты. Қалмақтармен қоса қазақ ауылдарына шабуылдап берекесін кетірген казак-орыстармен жиырма сегіз жасында шайқасып, сұрқия жауды Еділден әрі асырған ерлігін халық аса сүйіспеншілікпен жырлаған. 13 жасында алғашқы ата жауын жеңіп көзге түскен Қанжығалы Бөгенбай өзі ұрысқа тікелей қатысқан батыр ретінде ғана емес, ел тағдырына қатысты мәселелерді халықтық тұрғыдан шешіп, әділеттің нағыз қорғаушысына айналған. Мәселен, Абылайды батырлық мектебінен өткізген, оның қолбасшы батыры, ақылгөй кеңесшісі болып, мемлекеттік қайраткерлік дәрежесіне жетуіне ықпал еткен Бөгенбай Қарабалта түбінде қырғыздармен болған аяқаста 77 жаста екен. Сонда батыр қазақ қолының басы-қасында 40 жылға жуық уақыт, яғни алпыс жылға жуық өмірін қазақтың қамын жеумен өткерген Бөгенбайдың қазақ халқының бостандық жолындағы күресінің тарихында маңызды орыны бар.

Бөгенбай батырдың жорықтарын, қоғамдық істерін, негізінен, бес кезеңге бөлуге болады:

- 1696–1697 жылдары жоңғар қалмақтарымен шайқастары;
- 1710 жылғы Қарақұмда бүкіл қазақ әскерінің қолбасшысы болуы;
- 1723–29 жылдардағы сыртқы жауға берген тойтарыстарын

ұйымдастыру;

- 1731–1735 жылдардағы Орта жүз бен Ресей қарым-қатынасын ыңғайластыру шараларын жүзеге асыру;

- 1750–1760 жылдардағы Алтай-Тарбағатай, Жетісу жорықтарын ұйымдастыру [7, 182].

Көзі тірісінде-ақ аты аңызға айналған Бөгенбай батырдың батырлық тұлғасы жас батырларды Отан үшін аяқаста намысын жанитын, рух беретін алдаспан секілді қасиет иеленген. Халық жырларында батырдың ерлік даңқы оның жас батырларды батырлыққа баулыған аға батыр ретіндегі атағы арқылы да кең тараған.

Жырларда Бөгенбай айналасындағы жас батырлардың қай-қайсы да ерлік салтына берік, жаудан жасымайтын сайыпқыран сарбаздар ретінде көрінеді. Алайда олар қанша жерден батыр болса да аға батырдың алдынан кесе көлденең өтпей, оның ақылы мен кеңесіне құлақ асып іс қылған тату-тәтті дәуірдің, яғни батырлық дәстүрдің үлгісін танытады. Себебі, үлкеннің де кішінің мақсаты – ел шетіне жау аяғын бастырмау, елішілік ынтымаққа төнген қауіптің алдын алу тілегінде тоғысып жатады.

Бөгенбай туралы жырда сұрапыл соғыс емес, бірлік пен бітім, берекелі өмір басты нысан етіліп, оның ұйтқысы, негізгі тірегі – Бөгенбай болып суреттеледі.

Демек, тарихи жырлар санатына кіретін «Бөгенбай батыр» жырындағы Бөгенбай батыр, ерлік, әскербасылық қабілеттерімен бірге ел-жұртын ақылы мен парасаты арқылы қауіптен сақтап, жарқын келешекке бастаған кемеңгер ретінде де дәріптелген.

Бөгенбайдың да, оның айналасындағы батырлардың да ел тыныштығын күзеткен батыр әрі еларалық шиеленістің бітімгері ретіндегі бейнелері басым көрінеді. Жырлардан байқайтынымыздай, айналасына ерлік салтына берік сайыпқыран жас сарбаздарды жинап ақылшысы, тәрбиешісі бола білген. Демек «қорғаушы батырдан» халқына қамқор қорған бейнесіне ауысқан.

Қытай қазақтарының «Бөгенбайдың бірінші жорығында» (Жадайұлы Молдажан жырлаған) Сыр бойындағы қазақтардың қалмақтардың қатты соққысынан Арқаға ауған тұстағы Бөгенбай ерлігі негіз болған. Ол астына мінген күрән тұлпарымен 7 күн жаумен жалғыз алысқан батыр ретінде тұлғаланған.

XVIII ғасырдағы қазақ халқының тарихы мен тыныс-тіршілігін бейнелейтін «Қаракерей Қабанбай батыр» жырының бас кейіпкері – Қабанбай

батыр ел қорғаны, қамқоршысы ретінде көрінеді. Б. Абылқасымов [8, 216] батыр туралы ауызша жеткен шығармалардың ең кесегі және ең көп тарағаны – «Қаракерей Қабанбай батыр» жырының жиырмаға тарта нұсқасы бар екендігін жазады. «Қаракерей Қабанбай батыр» жырына негіз болған қазақ пен қырғыз арасындағы ірі қақтығыс 1770 жылы болған. Батырдың елде жоқ кезін пайдаланып, ежелден аңдысып, өштесіп, кек сақтап жүрген қырғыздың (кейбір нұсқаларда қалмақ болып келеді) Әтеке жырық деген батыры (кей нұсқаларда Аманалы кей нұсқаларда Қондығар жырық) Қабанбайдың елін шауып, бала-шағасын қорлап батырдың намысын таптады. Ес жиғалы ел-жұртын өзгенің табасына қалдырып көрмеген Қабанбайдың кек алуға аттанатынын естіген қазақ батырларымен қоса ханы Абылай да, қарт жырау Бұқар да ат сабылтып, Қабанбайдың жанынан табылады.

«Қаракерей Қабанбай батыр» жырының негізгі желісі – ел қамы, береке-бірлігі, халықтық тілегі. Жалпы Қабанбайдың өз жауын жеңуі – қара күштің емес, береке-бірліктің, елдіктің жеңісі ретінде бейнеленеді. Өз халқымен бір болып, жауына бірге аттанған қазақтар, ағайын арасындағы даудан үдере көшкен қырғыздарды жеңеді. Халық ұғымындағы Қабанбай әділетті жақтаушы, өздігінен елдің бейбіт өмірін бұзбайтын, бірақ намысты іске шыдамайтын хас батыр ретінде суреттеледі.

Шығармада Әтеке жырықпен жекпе-жекке шыққан сәттегі Қабанбайдың көрсеткен қайраты мен ерлігіне қоса өзіне әділетсіздік көрсеткен Әтекенің қызына рақымы түсіп, тілегін орындауынан батырдың бекзат болмысы анық аңғарылады. Қабанбай маңына топтасқан батырлардың қай-қайсы да басты кейіпкер – Қабанбай батырдың жеке қасиеттерін, артықшылықтарын аша түсіп, батырлар қауымының қасиетті борышы ел тыныштығын күзету болғандығын көрсетеді. Қабанбай батыр халқын қалай қадірлесе халық та оны тек тірі кезінде ғана емес, өлгеннен кейін де даңқын түсірмей, оның «Ақ туының қасиеті», «өлгеннен кейін денесінің аспанға ұшып кетуі» дейтін ұғымдар арқылы дәріптеп, ел үшін атқарған істерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. Жырда жыршы хас батыр Қабанбайды, оның бойындағы адамгершілік қасиеттерді, ел-жұртының азаттығы үшін ақтық деміне дейін күресуші батырды, жанашыр әкелік сезімді, ағаның інісін кешіріп татуласуын сипаттай отырып, халықтың ерлік пен елдік туралы идеясын, ынтымақ пен бірлікті уағыздайды.

Зерттеулер нәтижесі көрсеткендей қазақ тарихындағы қалмақ шапқыншылығына қарсы күрес жүргізген батырлардың бейнесі тарихи жырларда әр түрлі сипатта бейнеленген. Эпостың заманға сай бейімделген жанры болғандықтан батырлардың іс-әрекеті классикалық эпостағыдан бөлек, тарихи оқиғалармен сабақтас суреттеледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Халықтың қауіпсіздігі мен бірлігі үшін күрес Алтын Ордадан жеке отау тіккен қазақ мемлекеттігінің тұсында аса маңызды мәнге ие болды. Өйткені рулық-тайпалық бірлікте өмір сүрген халықтың ішкі тұтастығын қамтамасыз етіп қана қоймай, тұтас жұртты іргелі ел дәрежесіне көтеру, сыртқы шапқыншылықтан қорғау міндеті туды. Яғни, басқыншылыққа қарсы тәуелсіздік жолындағы күресте қайсар рухты батырларды тәрбиелеу, олардың ерліктерін дәріптеу халық жырларының басты мұратына айналды. Себебі мемлекет ретінде өмір сүрудің ішкі заңдылықтары өзара бірлік пен алауыздықты ауыздықтау, сыртқы жауға берілмеудің басты амалдарының бірі болды. Бұл тұстағы қорғаушы батыр міндеті бұрынғыдан да жауапты бола түсті. Қолбасшы қорғаушылар қолбасшылардан соғыстың тактикасы мен стратегиясын, айла-тәсілін жаңаша құрып, мыңдаған санды әскерді дұрыс бағыттап, оңтайлы басқаруды қажет етті, яғни бұл ұрыс мемлекеттік тәртіп пен талапты орнықтырып, өз әскеріне ғана емес, бүкіл халық үшін жауапты болды. Бұл сол әскердің әрбір сарбазының азаматтық парызына айналды. Тарихи жағдайлардың өзгерісі эпостың поэтикасына өзгеріс енгізіп, қаһармандық эпостың тарихи эпосқа өту жолын жеделдетті. Себебі Қазақ хандығы Тек Жоңғар ғана емес. Орта Азия отаршылдары мен Ресей патшалығы тарапынан қарсылықтарға жан-жақты шапқыншылықтың қай-қайсына да төтеп беруі керек болды. Қазақтың алғашқы ханы Әз-Жәнібекке арналған жырдан бастап, Ресейге қарағанға дейінгі кезең батырлары туралы «Еңсегей бойлы ер Есім», «Абылай хан», «Қанжығалы қарт Бөгенбай», «Қаракерей Қабанбай батыр», «Олжабай батыр», «Шапырашты Наурызбай батыр», «Арқалық батыр» секілді эпостардағы ел қорғаны болған батырлар бейнесі осының дәлелі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Исмаилов, Е.** В поисках нового. – Алма-Ата, 1967. – 290 с.
- 2 **Тұрсынов, Е.** Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы : Ғылым, 1979. – 311 б.
- 3 **Әзібаева, Б.** Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы : Servise Press, 2014. – 575 б.
- 4 **Сейтжанов, З. Н.** Елдік пен ерлік // әл-Фараби атындығы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 5–6 (145–146). – 2013.
- 5 **Ыбыраев, Ш.** Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы // Эпос әлемі. – Алматы : Ғылым, 1993. – 296 б.
- 6 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1984. – 272 б.

7 Тәуелсіздік және фольклор. (Ұлттық фольклорда тәуелсіздік идеясының жырлануы). ҚР БҒМ ҒК М.О.Әуезов атынд. Әдебиет және өнер ин-ты. – Алматы, 2012. – 400 б.

8 **Абылқасымов, Б.** Тарихи жырлар. – Алматы : Жібек жолы, 1994. – 259 б.

Материал 13.05.19 баспаға түсті.

Г. Р. Даутова¹, Е. Султан²

Формирование казахского исторического эпоса и особенности персонажей

¹Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан;

²Факультет журналистики,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 13.05.19.

G. Dautova¹, Y. Sultan²

Formation of the Kazakh historical epic and features of characters

¹Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 000540, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Journalism,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 000540, Republic of Kazakhstan.
Material received on 13.05.19.

Казахский исторический эпос представляет собой позднюю эпическую форму, отражающую итоги национально-освободительной борьбы с внешними врагами. В историческом эпосе преобладает формирование подлинно исторических образов. Эпическое наследие казахского народа является неотъемлемой частью его литературно-художественной основы. Жанры народного творчества, такие как героический эпос или исторический эпос, возникают в контексте исторических событий и изображают образы конкретных исторических деятелей. В казахском фольклоре в разное время была выявлена жанровая природа исторического произведения, изучены научные мнения о закономерностях его развития. Таким образом,

в процессе развития казахского фольклора было определено, что историческая эпос с древней формы эпического жанра перешла на новый характер, она отражает реальность. Конечно, народный эпос, дастаны не являются точной копией событий, произошедших в ранние времена. Однако этот жанр имеет научное, историческое, социальное, воспитательное и культурное значение.

Kazakh historical epic is a late epic form, reflecting the results of the national liberation struggle against external enemies. The historic epic is dominated by the formation of a truly historic images. The epic heritage of the Kazakh people is an integral part of its literary and artistic basis. Genres of folk art, such as heroic epos or historical epos, arise in the context of historical events and depict images of specific historical figures. In the Kazakh folklore at different times were identified with the genre nature of the historical works to study the scientific views about the regularities of its development. Thus, in the process of development of Kazakh folklore it was determined that the historical epic from the ancient form of the epic genre moved to a new character, it reflects the reality. Of course, the folk epic, the dastans are not an exact copy of the events that occurred in the early days. However, this genre has scientific, historical, social, educational and cultural significance.

Теруге 13.05.2019 ж. жіберілді. Басуға 14.06.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 22,6. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова
Тапсырыс № 3379

Сдано в набор 13.05.2019 г. Подписано в печать 14.06.2019 г.
Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Бумага книжно-журнальная.
Усл. печ. л. 22,6. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Елемесқызы
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова
Заказ № 3379

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: kereku@psu.kz
www.vestnik.psu.kz